

П.В.Теслюк,

доцент кафедри педагогіки, психології та освітнього менеджменту комунального навчального закладу «Черкаський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників Черкаської обласної ради», кандидат психологічних наук, доцент

СЮЖЕТНИЙ МАЛЮНОК У ПРАКТИЦІ ДОСЛІДЖЕНЬ ПСИХОЛОГІЧНИХ ДИСФУНКЦІЙ ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ

Малюнок – це зображення, виконане від руки з допомогою таких графічних засобів, як контурна лінія, штрих, пляма. Він є основою усіх видів зображення на площині: живопису, графіки та ін. Існують численні різновиди малюнка, що розрізняються за жанрами, призначенням, технікою виконання. У практиці психологічних досліджень малюнкові методики використовуються з XIX століття [1, с.86]. Одним з перших звернувся до психомалюнка швейцарський профконсультант Е. Жюкерт, який побачив в особливостях зображення дерева вираження життєвих проблем людини. У 1926 році американська дослідниця Ф. Гудінаф у роботі «Вимірювання інтелекту за допомогою малюнка» показала, що виконання малюнка дитиною відображає міру оволодіння нею логічними поняттями і, таким чином, свідчить про рівень розвитку інтелекту. Створений нею **тест «Намалюй людину»** дає можливість оцінювати рівень розумового розвитку незалежно від ступеня засвоєння знань, умінь та навичок малювання. У 1963 році Д. Харріс, учень Ф.Гудінаф, запропонував нову редакцію методу. В тесті Гудінаф-Харріс основна увага приділяється точності та деталізації малюнка, яка, на думку авторів, є важливим показником рівня розумового розвитку дитини. Такий підхід ґрунтується на ідеї, що малюнок відображає в образній формі уявлення дитини про предмет. Ускладнення зображення розцінюється як показник розвитку понятійного мислення. Автори тесту розробили шкалу ознак для оцінки малюнка людини. До критеріїв оцінки зображення віднесені всі можливі характеристики останнього з урахуванням його найдрібніших нюансів. Проте автори зазначають, що конкретний малюнок може не відповідати однозначно критеріям оцінки. В такому випадку якість опрацювання тестового матеріалу залежить від досвіду дослідника. Таким чином, основою для створення малюнкових методик дослідження інтелектуальної сфери особистості є безпосередній зв'язок малювання з такими психічними функціями, як зорове сприймання, моторна координація, мова, конкретно-образне та абстрактно-логічне мислення та ін.

Результати дослідження за методикою Ф. Гудінаф засвідчили, що однакові показники рівня інтелектуального розвитку можуть відповідати малюнкам, які в усьому відрізняються один від одного. Це дозволило зробити висновок, що особливості малюнка є відображенням індивідуально-психологічних властивостей суб'єкта, його світосприймання, характеру і т. ін. Робота К. Махвер «Проекція особистості в малюнок фігури

людини» відкрила новий напрямок в інтерпретації малюнка. Психологи почали активно використовувати малюнкові техніки як проєктивні для діагностики особистісних характеристик суб'єкта.

У 50-х роках проєктивний малюнок (малюнкові тести «Дім-дерево-людина», «Дерево», «Автопортрет», «Малюнок сім'ї» та інші) набув значного поширення у США та країнах Європи. Зазначені методики претендують на комплексне вивчення особистості. Наприклад, тест «Дім-дерево-людина», на думку його автора Дж. Бука, є адекватним засобом для дослідження афективної сфери особистості, потреб, рівня психосексуального розвитку, інтелекту та ін. [1, с. 164]. Автор тесту «Дерево» К. Кох наголошує на здатності методики виявити такі психологічні характеристики, як загальний рівень розвитку, стиль діяльності, позицію стосовно оточуючих, інтереси, актуальні переживання, особливості стосунків з батьками, дитячі психічні травми та ін.

Принципи побудови та інтерпретаційні схеми тестових малюнкових методик ґрунтуються на єдиному методологічному підході. Наприклад, основними параметрами інтерпретації малюнка сім'ї є структура малюнка, особливості намальованих членів сім'ї та процес малювання. Значимі для інтерпретації малюнка сім'ї характеристики одним з перших виділив В. Вольф. Дослідник аналізує склад намальованої сім'ї порівняно з реальною (наприклад, відсутність члена сім'ї може виражати негативне ставлення автора до нього); послідовність малювання членів сім'ї, яка пов'язана з їх значущістю для автора малюнка; просторове розташування членів сім'ї, що є показником їх емоційної близькості; форму, розміри, пропорції образів малюнка та їх співвідношення з реальністю (наприклад, неадекватно великі образи окремих членів сім'ї пов'язуються зі сприйманням їх домінантності). Є.С. Романова і О.Ф. Потьомкіна наголошують на необхідності вербальним шляхом одержати максимум додаткової інформації після виконання малюнка [1, с. 68]. Вони пропонують задавати такі питання:

- Скажи, хто тут намальований?
- Де вони перебувають?
- Що вони роблять? Хто це придумав?
- Їм весело чи сумно? Чому?
- Хто з намальованих людей найбільш щасливий? Чому?
- Хто з них найбільш нещасний? Чому?

Очевидні переваги малюнкових технік (можливість проведення дослідження при вербальних утрудненнях клієнта; активізація його

творчого потенціалу, самостійності; зменшення напруження, що виникає у психологічному дослідженні; нівелювання психологічних опорів у процесі малювання; сприяння налагодженню позитивного емоційного контакту психолога і клієнта; здатність об'єктивувати цілий спектр особистісних характеристик суб'єкта, цілісність їх репрезентації в образній формі; мінімум необхідних засобів для реалізації методик та ін.) зумовили їх використання в найрізноманітніших галузях психологічної практики. Поряд з традиційними темами малюнків тестів («Дім-дерево-людина», «Дерево», «Малюнок сім'ї» та ін.) дослідники використовують інші теми, які дозволяють виразити певні особистісні проблеми. Так, О.І. Захаров пропонує своїм пацієнтам малювати їх власні страхи. На думку вченого, зацікавленість, яка характеризує процес малювання, поступово нівелює емоцію страху. Згідно з думками Є.С. Романової і О.Ф. Потьомкіної, малюнкові методики можуть ефективно використовуватись у профорієнтації, а також у консультативній роботі, мета якої «психологічна підтримка індивіда на його життєвому шляху» [1, с. 249]. При цьому дослідниці наголошують, що використання психомалюнка ставить високі вимоги до спеціаліста-психолога, який застосовує малюнок: «інтерпретація малюнка в основному залежить від досвіду роботи практичного психолога» [1, с. 243].

Засоби підвищення об'єктивності та надійності тестових малюнків методик психологічного дослідження Є.С. Романова і О.Ф. Потьомкіна вбачають у:

- стандартизації інтерпретації символіки малюнка;
- структурному розчленуванні малюнка з виділенням його характерних елементів та наступною їх класифікацією, кількісною та якісною обробкою;
- розробці техніки співвідношення комплексу графічних характеристик зображення з психологічними характеристиками суб'єкта [1, с. 64].

Зазначені положення виражають сутність тестового підходу в роботі з психомалюнком, а саме: поелементне трактування зображення, стандартизація інтерпретації психологічного змісту образів малюнка, однозначність розуміння цього змісту.

На нашу думку, тестовий підхід не дозволяє повною мірою використати природу символу, його здатність поєднати і виразити суперечливі (свідомі й несвідомі) тенденції психіки. У тестових малюнкових методиках психологічного дослідження не враховується зв'язок архетипної основи символу з екзистенціальними проблемами людського буття (колективним змістом) та індивідуально-неповторним змістом психіки конкретного суб'єкта. Крім цього, дослідники працюють лише з поодинокими малюнками, що обмежує можливості введення в процес аналізу різних аспектів психологічно значимого досвіду суб'єкта. Відповідно, обмежуються діагностичні й корекційні можливості психомалюнка. Ми переконані, що перспектива їх розширення пов'язана з дослідженням здатності символіки тематичних психомалюнків виражати багатозначний психологічний зміст. При цьому сенс психологічного аналізу малюнків має перебувати в площині цілісного вивчення психіки в її свідомих і несвідомих проявах.

Одним з варіантів застосування малюнкових методик у практиці досліджень психологічних дисфункцій здобувачів освіти (субдепресивні стани, надмірне стресове навантаження та ін.) може бути **сюжетний малюнок**, тобто відображення значимого для автора сюжету: «Мій актуальний стан», «Конфлікт» та ін. Суб'єктивне психологічне значення, яким наповнюється для автора відповідна тема, пропонується відобразити на папері, використовуючи для цього не лише форму, а й колір. В інструкції до виконання сюжетного малюнка наголошується, що під час малювання слід уникати самокритики, самоконтролю і намагатися адекватно передати психологічне самовідчуття, яке виникає під впливом теми малюнка. Художня недосконалість малюнка у даному випадку не береться до уваги, а його цінність полягає в тому, що він відображає індивідуально-неповторні психологічні особливості автора.

Аналіз сюжетного малюнка спирається на феноменологічний підхід, який передбачає врахування розуміння малюнка самим автором, тобто введення в аналіз його вербального матеріалу. Проте, мова є в даному випадку як інструментом неправди, так і знаряддям досягнення істини, вербальний матеріал у такій же мірі необхідний для роботи, як і сам малюнок, оскільки забезпечує можливість більш глибокої інтерпретації малюнка, виходячи з розуміння його автором, і в той же час інтерпретація перебуває поза суб'єктивними поглядами автора.

Досвід роботи з сюжетними психомалюнками дозволяє констатувати, що малюнок, який виконується цілком свідомо, містить у собі значиму для автора інформацію, яку той не усвідомлює. Це дозволяє дослідити психічну організацію суб'єкта як на свідомому рівні, так і за його межами. Діагностико-корекційна процедура полягає у виявленні системних характеристик (логіки) несвідомого, з якими пов'язані особистісні програми людини, що виражаються в стабілізованих тенденціях поведінки. Така рефлексія дозволяє суб'єкту збагнути безпосередні психологічні детермінанти та інфантильні першоджерела своїх особистісних проблем, що відкриває перспективу їх розв'язання.

На ефективність психоаналітичного дослідження малюнків одним з перших звернув увагу К. Юнг: «Позаду свідомості лежить не абсолютна порожнеча, а несвідома психіка, яка впливає на свідомість зсередини так, як навколишній світ впливає на неї ззовні. Таким чином, ті живописні елементи, які не знаходять ніякої «зовнішньої» відповідності, мають «внутрішню» джерело... Внаслідок того, що це «внутрішнє» невидиме..., я рекомендую тим моїм пацієнтам, які особливо страждають від впливу «внутрішнього», спробувати намалювати його, наскільки їм дозволяють здібності. Мета цього виражального методу полягає в тому, що несвідомий зміст стає доступним і більш зручним для розуміння пацієнта. Терапевтичний ефект використання цього методу запобігає небезпечному роздвоєнню несвідомих і свідомих психічних процесів» [2, с. 86]. При цьому К. Юнг справедливо зазначає, що не можна обмежуватися лише малюванням, потрібно ще інтелектуально й емоційно збагнути образи, завдяки чому вони не лише стають зрозумілими, а й морально інтегруються свідомістю.

Важливою методичною особливістю психоаналізу сюжетних малюнків є дотримання загальних гуманістичних принципів. Це рівність позицій психолога і клієнта, поєднання зусиль, взаємодія між психологом та автором малюнка у з'ясуванні його глибинно-психологічного змісту, відсутність посилення на будь-які кліше (класифікації рис характеру, типи особистості і т. ін.), що зводять пізнання індивідуально-неповторних психологічних особливостей суб'єкта до якогось наперед заданого штампу, відсутність оціночних суджень у чорно-білих категоріях, максимальне наближення до внутрішньої феноменології суб'єкта. Гуманістичні принципи «вимагають» від дослідника не обмежуватись стандартизованою інтерпретацією символіки малюнка, яка означає, що дослідник ще до взаємодії з автором «знає» сенс використаних символів, автор «відчувається» від процесу з'ясування їх психологічного змісту, висновки робляться за нього. Лише взаємодія дослідника і автора сюжетного малюнка дозволяє не обмежуватись з'ясуванням якогось одного аспекту його психологічного змісту.

Характерною особливістю у роботі з сюжетним психомалюнком є **процесуальність психодіагностики**. Це означає, що психодіагностика відбувається в процесі психокорекційної взаємодії з автором. Процесуальність психодіагностики підвищує її точність, оскільки гіпотези, що виникають у психолога під час аналізу малюнка, можуть бути перевірені за допомогою інформації, яка надходить від автора. Важливе значення для побудови психодіагностичних гіпотез має співвідношення теми малюнка, формальних характеристик її зображення, використаної кольорової гами та вербальної інформації про малюнок, що надходить від автора. Процесуальність психодіагностики також дозволяє зв'язати в єдине ціле процеси психодіагностики і психокорекції. Лише точна психодіагностика несе в собі можливості психокорекції.

Важливе значення в роботі з сюжетним психомалюнком має **багаторівневість та цілісність аналізу**. Він починається діалогом з автором, з'ясуванням авторського розуміння змісту малюнка та окремих його символів. Діалог з автором дозволяє розставити акценти у значенні окремих символічних форм передачі змісту, синтезує образи з індивідуально-неповторним досвідом, об'єктивує міру значущості тих чи інших емоційних переживань для визначення напрямленості психіки. І лише вторинний аналіз, який проводиться на основі дослідження взаємозв'язків між символами, дозволяє констатувати психологічний зміст, що не усвідомлюється суб'єктом. Взаємозв'язки між символами встановлюються за такими характеристиками, як форма, колір, розміри, розташування на площині малюнка, а також отриманій від автора вербальній інформації. З'ясування психологічного змісту, що не усвідомлюється автором сюжетного малюнка, відбувається з урахуванням психологічного значення образів колективного несвідомого [3]. Якщо зміст психомалюнка, що з'ясовується в процесі аналізу, неприпустимий для «Я» суб'єкта, його усвідомлення ускладнюється. Даний феномен у контексті психоаналітичного сеансу З. Фрейд описував, як опір пацієнта. Багаторівневість аналізу сюжетного малюнка означає врахування психологом можливостей клієнта зрозуміти подібний

зміст, а також розширення цих можливостей в процесі роботи з малюнками. Багаторівневість та цілісність аналізу сюжетного малюнка сприяє з'ясуванню несвідомих аспектів психіки суб'єкта, а також виявленню взаємозв'язків несвідомого зі свідомим.

Згідно нашому припущенню, одна й та ж сама символічна форма сюжетного малюнка репрезентує свідомі й несвідомі аспекти психіки автора, прояви яких мають суперечливий характер. У зазначеному припущенні ми спираємось на ідею І.М. Сеченова про здатність психіки до цілісного вираження свого змісту у м'язовому русі. Дослідник писав: «Чи сміється дитина, коли бачить іграшку, чи посміхається Гарібальді, коли його женуть за надмірну любов до батьківщини, чи тремтить дівчина при перших думках про кохання, чи створює Ньютон світові закони і пише їх на папері - скрізь остаточним фактом є м'язовий рух» [4, с. 28]. На наш погляд, такі уявлення І.М. Сеченова про природу м'язових рухів дозволяють зробити висновок, що психомалюнок може виразити неконтрольовані аспекти психіки суб'єкта, тобто його несвідоме. Адже в інструкції наголошується на необхідності спонтанного виконання психомалюнка.

З метою ілюстрації заявлених теоретичних положень розглянемо фрагмент аналізу сюжетних психомалюнків, виконаних учасниками психокорекційних занять. Малюнки виконані відповідно до пропозиції зобразити ситуацію розлучення. У стенограмі психоаналізу малюнків справжні імена їх авторів не називаються з етичних міркувань, психолог позначається літерою «П».

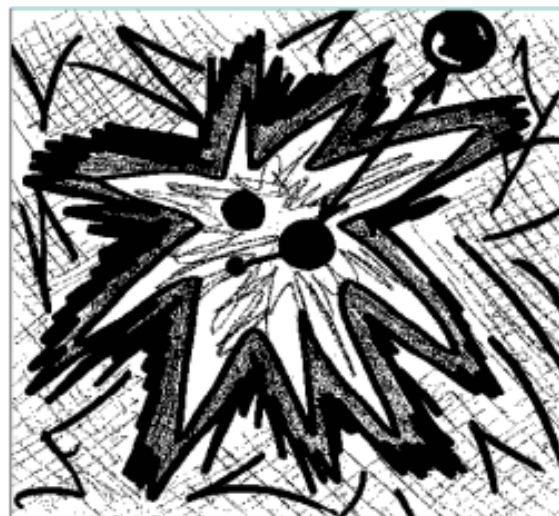

Рис. 1. Розлучення

Учасниця Г.: Вибух зображує розлучення. Всередині я намалювала чоловіка, який вже ніяк не пов'язаний зі своєю дружиною, але не втрачає зв'язок з маленькою дитиною. Чоловік пов'язаний з іншою жінкою, яка для нього є більш вагомим і тому спричиняє цей вибух.

П.: У цій ситуації дитина зберігає контакт не з матір'ю, а з батьком?

Г.: Саме так.

П.: У сім'ї батьків ти психологічно ближча до батька чи до матері?

Г.: До батька.

П.: А в стосунках з матір'ю відчуваєш дистанцію?

Г.: Так.

П.: У вашій сім'ї є ще діти?

Г.: Так. Молодша сестра.

П.: Ти відчуваєш, що вона є більш вагомою для батька?

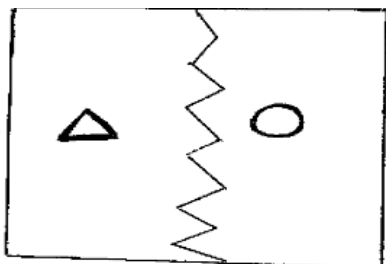
Г.: Ні. Вона є більш вагомою для матері, а я для батька.

П.: Але якби ти відчула, що сестра стає більш значимою для батька, то, мабуть, відбувся б такий вибух, який зображений на малюнку?

Г.: Вибух був би ще дужчий.

П.: Отже, малюнок виражає також психологічні особливості стосунків у вашій сім'ї?

Г.: Тепер я бачу, що це так.

Учасник Т.: У хмаринки, яка зображає сім'ю, одна половинка чорна, а друга - біла. Блискавка відокремлює чорне від білого.

П.: Тобто при руйнуванні стосунків хтось є більш "темною" фігурою, а хтось - більш "світлою"?

Т.: Так.

П.: Що означають ці краплини?

Т.: Це, мабуть, сльози.

П.: Тобто від розриву страждають усі?

Т.: Так.

П.: Блискавка - це інша жінка?

Т.: Ні. Іншу жінку я забув намалювати.

П.: Тоді малюнок виражає, очевидно, певну конфліктогенність стосунків, джерело якої міститься в самій сім'ї.

Т.: Може, й так. У батьківській сім'ї я завжди намагаюся нівелювати конфлікти, мирити батьків.

П.: А хто є світлою хмаринкою в цих конфліктах?

Т.: Мати.

П.: Блискавка може виражати твій емоційний стан у ситуації, коли конфліктують батьки?

Т.: Так.

П.: Малюнок дозволяє висловити думку, що ти несвідомо можеш робити певний внесок у конфлікти між батьками – блискавка намальована так, що вона розділяє чорну й білу хмаринки, тобто батьків.

Т.: Я про це не думав, коли малював малюнок.

Учасниця М.: Чотирикутник - це світ дитини. Ламаною лінією я хотіла показати, що він ламається, коли розлучаються батьки. Образами батьків є коло і трикутник.

П.: Для тебе центром цієї ситуації є дитина та її переживання?

М.: Якщо дорослі якось можуть впоратися з цією ситуацією, наприклад, поговорити з друзями, то дитина не може цього зробити, тому їй найважче. Особливо важко дитині, коли розлучення супроводжується суперечками дорослих.

П.: Відчувається, що у цій ситуації тобі найближчі відчуття дитини і ти зображала сюжет начебто крізь призму бачення ситуації дитиною.

М.: Моя мама працює психологом, і я часто чула від неї, як у такій ситуації страждають діти.

П.: У твоєму дитинстві не траплялось чогось подібного?

М.: Два роки тому помер мій батько, можливо, це вплинуло на мене, коли я малювала.

П.: Малюнок, очевидно, виражає також твій стан, пов'язаний зі смертю батька, адже смерть - це розлучення назавжди. Тому ти відійшла від запропонованої теми малюнка і зобразила варіант теми, який тобі ближчий.

Представлений фрагмент аналізу сюжетних психомалюнків дозволяє зробити наступні висновки:

- зміст одного й того ж сюжету різні автори виражають за допомогою різних образів;
- однакові символи на малюнках різних осіб виражають індивідуально-неповторний психологічний зміст;
- психологічний зміст сюжетних малюнків не обмежується змістом ситуації, запропонованої для зображення;
- малюнок, який виконується з метою відображення відчуженої ситуації, спроможний виразити значимий для суб'єкта досвід: психотравмуючі події минулого життя, психологічні особливості стосунків у власній сім'ї, умовні цінності, актуальний емоційний стан та ін.;
- значимий досвід суб'єкта впливає на структурування сюжету ситуації та особливості його символічної репрезентації на малюнку.

Отже, символіка кожного з розглянутих малюнків виражає не лише той сюжет, який відтворювався, а й певні психологічні властивості авторів малюнків. Ці властивості проявляються в особливостях структурування сюжету, у виборі символіки для його зображення. Зв'язок особливостей символічної репрезентації сюжету в малюнках з психологічними чинниками перебуває за межами свідомості авторів малюнків і виявляється в процесі їх аналізу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Романова Е.С., Потемкина О.Ф. Графические методы в психологической диагностике. Москва: Дидакт, 1992. 256 с.
2. Юнг К.Г., Нойманн Э. Психоанализ и искусство: Пер. с англ. Киев: Ваклер, 1996. 304 с.
3. Яценко Т.С. Архаїчний спадок психіки: психоаналіз феноменології проблеми. Дніпро: Інновація, 2019. 284 с.
4. Сеченов И.М. Рефлексы головного мозга // Психология поведения: Сборник произведений. Москва: Институт практической психологии, 1995. С. 26-130.